

Т.В.Чухліб*

**ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА: ПРИЧИНИ «ВІРНОСТІ»
ТА «ЗРАДИ» КОРОЛЮ, СУЛТАНУ Й ЦАРЮ (1665–1676 рр.)**

У статті висвітлюється зовнішня політика Українського гетьманства протягом 1665–1676 рр. Через призму діяльності гетьмана Петра Дорошенка досліджуються складні взаємовідносини козацької України з Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Стверджується, що П.Дорошенко добивався «удільного» правління за допомогою політики лавірування (полівасалітетності) між королем, царем і султаном.

«Покірне телятко дві матки ссе» – це відоме народне прислів'я було використане чільним представником козацької старшини Павлом Тетерею під час його запальної промови на Генеральній раді Війська Запорозького у 1658 р. Тоді воно використовувалося як аргумент на користь визнання польської протекції для козацької держави, але, очевидно, при збереженні зверхності московського царя. Та найбільш вдало, на нашу думку, цей прояв народної мудрості може охарактеризувати зовнішню політику українського гетьмана П.Дорошенка протягом 1665–1676 рр.¹ Саме він під час свого правління, намагаючись здобути удільність для Українського гетьманства, лавірував між Річчю Посполитою, Османською імперією і Московським царством (а також Кримським ханством) та протягом певного часу був вірним як польському королю, так і турецькому султану, а потім відмовився від їхньої опіки і перейшов на бік московського царя. Перед тим, як висвітлити мотивації принесення присяг П.Дорошенка різним володарям, умови «вірностей» та причини «зрад» цього гідного наступника Б.Хмельницького, звернемося до європейського досвіду такої своєрідної полівасалітетної політики залежних правителів відносно своїх зверхників².

Проблема васальних (ленних) стосунків у середні віки всебічно досліджена у світовій історіографії³. Останнім часом науковці все більше схиляються до того, щоб висвітлювати їх через призму відносин «патрон – клієнт»⁴. Генеза та причини одного з багатьох аспектів цього питання, а саме – визнання одним васалом підлеглості від декількох патронів були ґрунтовно досліджені французькими істориками Марком Блоком та Жаком Ле Гоффом. Вони говорять про те, що в епоху класичного середньовіччя майже кожен васал був людиною одночасно двох, а то і кількох сеньйорів⁵. Один із найперших випадків такої підлеглості датується 895 роком, а вже у XI ст. це перетворилося на звичне явище⁶. «Тут усі складали присягу – і ті, хто буде їй глибоко вірний, і ті, хто й не думав її берегти», – зазначав Французький автор поеми «Коронація Людовіка» у XIII ст. Отже, вже відтоді можна говорити про зародження полівасалітетних відносин, які, правда, на той період мали ще приватно-політичний характер.

* Чухліб Тарас Васильович – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

Середньовічні приватно-політичні стосунки між різними феодалами позначилися на процесах формування держав і політичних структур уже у ранньомодерну добу європейської історії⁷. Система феодално-васальних відносин сприяла збереженню елементів патримоніального права та переплетенню феодално-династичних принципів з основами творення ранніх модерних держав у Європі. Протягом XIV – XVII ст. політика персональних уній, династичні й спадкові проблеми викликають перерозподіли держав, відчуження територій, змінюють державні кордони і стають причиною виникнення об'єднаних королівств та імперій, а також залежних від них держав⁸. Із часом феодалний король поступово перетворюється на національного монарха⁹.

Тогочасні взаємовідносини між різними державами були значною мірою персоналізовані особами своїх правителів і лише в окремих проявах набували модерного політико-правового змісту. З історичного погляду міждержавно-правові взаємини ранньомодерної доби уособлювалися, головним чином, через династичні зв'язки та сюзеренно-васальні відносини між володарями окремих країн. Вони характеризувалися боротьбою між монархічними правителями та регіональною знаттю, яка намагалася не допустити поступового обмеження власних *privilegia et libertates* на користь абсолютистської влади¹⁰. Це неодмінно передбачало і виникнення проблеми «вірності» та «зради» між ними. Так, наприклад, понад три століття правителі багатьох балканських і приднайських країн, зважаючи на суперництво сильніших держав-імперій, були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від поглинення іншими державними утвореннями.

При розгляді досліджуваної проблеми важливим є також те, як оцінювали відносини у рамках «протектор/сюзерен – протегований/васал» представники пізньосередньовічної політичної думки. Так, характеризуючи владу австрійського імператора, французький мислитель Жан Боден (1530–1596) у 1566 р. зазначав, що «...рішення зборів і рад сприймаються як священні у тих містах-державах, де не тільки цінується дружба, але навіть складається присяга особистої вірності цісарю»¹¹. При цьому не передбачалася яка-небудь інша відповідальність та не могло бути якоїсь другої волі чи наказу, ніж ті, що «допускалися при сеньйоріальних відносинах»¹². Аналізуючи міждержавні взаємовідносини у Західній та Центральній Європі, Ж.Боден дослідив, що угоди, укладені сувереном, могли передбачати політичні зобов'язання щодо його підлеглих, з огляду на що монарх був обмежений у своєму праві, а отже, у разі невиконання сувереном природного права, слід виявляти непокору до нього¹³. Розглядаючи у своїй праці «Шість книг про Республіку» (1576) зобов'язання суверена не порушувати угод і спілок, Боден був переконаний, що той не зобов'язаний виконувати свою обіцянку, якщо вона зашкодить йому¹⁴. Окрім того, французький учений стверджував, що в межах стосунків між протектором і протегованим останній зберігає певну суверенність.

Тепер перейдемо до розгляду механізму взаємовідносин між «покірним телятком» – українським гетьманом П.Дорошенком та його «двома матками» – Польською Короною в особах королів Яна II Казимира (1648–1669), Михайла Корибути (1669–1674) і Яна III Собеського (1674–1696) та Османською Портою, яку представляв султан Мегмед IV (1648–1687). Отримавши гетьманську булаву влітку 1665 р., П.Дорошенко, за порадою кримського хана, відразу ж листовно задекларував свою прихильність до протекції «природного» або ж «дідичного» сюзерена українських гетьманів – польського короля. Майже відразу після свого обрання на гетьманство (25 жовтня) П.Дорошенко звертається до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закли-

ком перейти під протекцію польського короля і визнати його «гетьманський реґімент», а отже, відмовитися від царської зверхності¹⁵. Таким чином новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання козацької України. «Було б добре, якби Задніпров'я добровільно піддалося»¹⁶, – зазначав він у той час. У листопаді гетьман відправляє листа до Яна II Казимира, в якому просить того розіслати королівські листи в лівобережні полки, щоб ті схилилися під його корону та гетьманську булаву.

Прийшовши до влади за допомогою домовленості з присутніми в Україні татарськими мурзами, Дорошенко у перші роки свого правління постійно контактував із володарями Кримського ханства стосовно здійснення спільних військових операцій щодо опанування Лівобережжям. Улітку 1666 р. відбулася перша така українсько-татарська акція. На початку червня П.Дорошенко направив до хана Аділ-Гірея свого посла І.Мельника, який запросив татарські війська допомогти своєму гетьманові в задніпровському поході. У відповідь хан направляє в Україну «нурадин-солтана і двох царевичів»¹⁷. У результаті Дорошенко опанував багатьма містечками Переяславського та Полтавського полків – Переяславом, Золотоношею, Домонтовим, Бубновим, Піщаною, Ірклієвим. Інші його підрозділи дійшли до Ніжина.

Під час цієї військової кампанії гетьман також звертається по допомогу до короля Яна II Казимира, якого в офіційних документах визнавав за свого сюзерена. Крім того, у листі від 16 серпня 1666 р. до польського монарха він декларує: «...Схилити Задніпров'я до вірного підданства Його Королівському Маєстатові»¹⁸. Зважаючи на початок польсько-російських мирних переговорів у Андрусові, Дорошенко запитував короля Речі Посполитої про подальші дії свого війська з огляду на те, що Лівобережна Україна перебувала під номінальним протекторатом московського царя. Через те, що король не звертав уваги на прохання гетьмана, то Дорошенко неодноразово повторював його як у листах до Яна II Казимира, так і зверненнях до польських урядовців Я.Собеського та Я.Стахурського.

У листі до короля від 5 жовтня П.Дорошенко просив надати «виразний ординанс», який би узаконив вторгнення правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну¹⁹. Однак Річ Посполита не лише не підтримує спроби П.Дорошенка об'єднати Україну, а й проводить заходи, які змушують козацького зверхника відвести свої полки з лівого берега Дніпра на правий, адже наприкінці 1666 р. коронна армія вступає на Правобережжя.

Того ж року гетьманський уряд відсилає своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями від Українського гетьманства, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. В інструкції, що надавалася козацьким послам, зокрема, зазначалося: «...Ми всі, обивателі українські цього боку Дніпра..., прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»²⁰. Зі свого боку, король мав забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «усього народу руського». Таким чином, свою протекцію король мав поширити не лише на Правобережну, а й Лівобережну Україну. У наданій «Інструкції» від імені «всієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря та осавулів, полковників, сотників, отаманів, товариства і черні Війська Його Королівської Милості» та за дорученням «одноставної» козацької ради на варшавському сеймі 1666 р. обумовлювалися правовий статус Війська Запорозького, права православних українців, питання освіти тощо²¹. Посли мали домагатися, щоб сейм сприяв у справі затвердження королем на гетьманстві Дорошенка, якого, згідно з рішенням козацької ради, обрано тепер «єдинодушно і вільними голосами». Саме таким чином П.Дорошенко хотів стати не лише першим серед козацького стану («політичного народу»), а й забезпечити собі права легітимного правителя-васала всієї козацької України. У відповідь на це король відписує Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди і здійснює від-

носини із Кримським ханством без погодження з Варшавою. Виправдовуючись перед Яном II Казимиром, український гетьман повідомляв, що отримав цю посаду без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», і задля того, щоб «Військо Запорозьке не залишилося без голови». Стосовно ж союзницьких відносин гетьманства з ханством, Дорошенко зазначав про їхню користь для Речі Посполитої²².

Незважаючи на те, що домагання козаків у 1666 р. зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною. Саме це, на нашу думку, і підштовхувало гетьманський уряд до пошуку кращого протектора для України. А оскільки польський і московський монархи вже показали на що вони здатні, вибір зупинився на третьому, який хоч і виступав раніше в ролі протектора Українського гетьманства, але швидше формального, ніж реального. Це був ніхто інший, як «володар усього світу», султан Османської імперії Мегмед IV. Іншою причиною звернення гетьмана до мусульманського володаря про визнання його зверхності, на нашу думку, було небажання польського монарха надати Дорошенкові військову допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі та Росії за рахунок розподілу українських земель.

Інформацію про фактичне вирішення питання щодо польсько-московського розподілу сфер впливу над Україною П.Дорошенко одержав улітку 1666 р. 26 липня він звертається зі скаргою до короля на те, що йому не повідомляють про хід переговорів між Варшавою і Москвою. Однак Ян II Казимир не лише ігнорує прохання гетьмана, але й 13 серпня видає наказ коронному війську вирушити до України. Саме це і підштовхнуло Дорошенка восени зустрітися з татарськими воєначальниками коло річки Цибульник та змусило його добиватися незалежнення козацької України від Речі Посполитої за допомогою Кримського ханства, із перспективою прийняття турецького протекторату²³. Одночасно П.Дорошенко намагається приховати свої заходи від польського монарха, про що переконливо свідчить його листування з великим коронним маршалком Я.Собеським. У листі від 1 листопада 1666 р. український гетьман писав: «...Як вірний підданий Його Королівської Милості... військ Й.К.Мті (його королівської милості – Т.Ч.) коронних, що в Україні залишаються., не зганяв із становиस्क., того без волі Й.К.М. вчинити не можу»²⁴. Нещирість гетьманського уряду щодо Варшави засвідчило українське посольство до Османської імперії влітку 1667 р., де послі Дорошенка закликали турецького й татарського монархів виступити проти «ляхів» та заявили про готовність П.Дорошенка прийняти протекцію Мегмеда IV²⁵. Саме після цього османський уряд, згідно зі спостереженнями М.Крикуна, почав ставитися до українців як до своїх підопічних²⁶.

30 січня 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою було підписано угоду, яка стала відомою в історіографії під назвою Андрусівське перемир'я²⁷. Безперечно, що це перемир'я стало угодою про міжнародно-політичний поділ сфер впливу над Україною. Третя стаття договору красномовно свідчила про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією московського царя Олексія Михайловича²⁸. Четверта стаття повністю присвячувалася «українсько-козацькій» проблемі, а тому наведемо її текст повністю: «І те узгоджуємо, що жодна над козаками українськими з тієї сторони Дніпра від Переяслава перебуваючих (на Лівобережжі – Т.Ч.), помста не має чинитися, що деякі в сторону Й.К.В. і Речі Посполитої вдавалися; а тих козаків з одного боку Дніпра Його Царська Величність від присяги на підданство виконаної звільняє, і в протекцію свою приймати, ані до міст і городів там перебуваючих вступати, протягом усього того часу примирного, не буде і накаже. А у відповідь Його Королівська Величність тих козаків із другого боку Дніпра ріки (Лівобережжя – Т.Ч.), від Переяслава перебуваючих, в протекцію свою приймати, протягом тих при-

мирних років, не буде і накаже» (тут і далі підкреслення та виділення моє – Т.Ч.)²⁹. Саме ця стаття Андрусівського перемир'я переконливо свідчила про поділ України на право- і лівобережну (залежно від Дніпра) частину, зважаючи на протекції короля та царя.

Дивно, що досі мало хто з істориків звертав увагу на той факт, що московський цар Олексій Михайлович звільняв «козаків з другого боку Дніпра... від присяги на підданство виконаної». Очевидно, ішлося про останню загальнокозацьку присягу 1659 р. у Переяславі. Отже, Московська держава в особі свого зверхника відмовлялася від більшої частини України і тим самим зраджувала найактивніших українців, які саме заради виходу з-під влади польського короля та Речі Посполитої визнали протекцію царя і Московщини. Погоджуємося з думкою історика В.Смолія, що П.Дорошенко (як, до речі, і вся козацька старшина) добре розумів, що це перемир'я перекреслювало його плани об'єднання обох частин українських земель під однією булавою³⁰.

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман П.Дорошенко реагує блискавично – на початку лютого 1667 р. він відсилає своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М.Зеленський та Д.Лесницький також мали домагатися від кримського хана замирення з московським царем і йти війною на Польщу разом з українцями і московитами³¹. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханства гетьман намагався замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму³².

Дуже промовистими з огляду на особисту оцінку П.Дорошенком домовленостей в Андрусові були його слова в одному з листів до кримського хана: «...Ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів»³³. Але, зважаючи на те, що хан без свого протектора, султана Мегмеда IV, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відсилає своїх дипломатів до Туреччини. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорізького на чолі з М.Раткевичем-Портянкою були прийняті султаном в Адріанополі. Згідно із твердженнями турецьких істориків, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50-тисячне військо³⁴. Польський посол Є.Радзівський, який у той же час перебував в Адріанополі, зазначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі»³⁵. Автор анонімної реляції про посольство Радзівського 1667 р. свідчив, що козаки запевняли султана, що «перевернуть поляків догори ногами»³⁶. Заява про підданство українців свідчила про повтор політичного кроку П.Дорошенка у 1666 р. Вважаємо, що Дорошенкові послі також хотіли домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу васальнозалежному кримському хану виступити разом із Військом Запорозьким проти Польщі.

У результаті декларування гетьманом П.Дорошенком турецької протекції у східноєвропейському регіоні з'явилася третя сила, яка ще з часу гетьманування Б.Хмельницького наполегливо шукала шляхів до посилення свого впливу в Україні. Після укладення 10 серпня 1664 р. в угорському містечку Уасварі миру з Австрійською імперією, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансильванське князівство і більшість комітатів Угорщини, султан Мегмед IV вирішив безпосередньо втрутитися в події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманства. У серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці

заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише тоді, коли король остаточно зречеться України, яка добровільно прийняла підданство султана³⁷. Турецький візир Агмед Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав про те, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови поважання їхніх прав, але польський монарх їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османській імперії³⁸.

Після посольств до Криму і Туреччини, які мали чіткі антипольські інструкції, П.Дорошенко розпочинає переговори з московськими представниками – воєводою російського гарнізону в Києві П.Шереметєвим та стольником В.Тяпкіним. Вони умовляли українського гетьмана відійти від союзу з татарами. На що П.Дорошенко їм відповідав, що не буде поривати стосунків із Кримом, оскільки хан є союзником Речі Посполитої. Окрім того, зазначав гетьман, Військо Запорозьке, згідно з положеннями Гадяцької угоди 1658 р. (?), є у підданстві польського короля³⁹.

Як же узгоджувалися ці слова правобережного гетьмана із заявою українських послів в Османській імперії? На нашу думку, такі начебто взаємозаперечуючі тези висувалися у той час гетьманом, зважаючи на його гнучку політику, яка була спрямована на можливість прийняття подвійної протекції: з одного боку, це мав бути турецький султан Мегмед IV, а з іншого, – польський король Ян II Казимир. Тим паче, що українцям була дуже добре відома аналогічна практика господарів сусіднього Молдавського князівства.

До переговорів із Московською державою Дорошенка штовхала також невдача з організацією походу до Галичини з метою розгрому основних частин польської армії та оволодіння територією західноукраїнських земель. Цей похід українсько-татарських сил завершився перемир'ям між Польщею та козацькою Україною поблизу Підгайців, яке було укладено 19 жовтня 1667 р.⁴⁰ Зважаючи на похід запорозьких козаків на чолі з І.Сірком до Криму, татари відмовилися підтримувати Дорошенка й, по суті, змусили його підписати угоду з поляками про підданство королю: «Взнавши маршалок і гетьман польний коронний (Я.Собеський – Т.Ч.) щиру субмісію Петра Дорошенка, гетьмана війська ЙКМ запорозького, виголосив акт умови, до послуг ЙКМ і Речі Посполитої»⁴¹. Гетьман Дорошенко обіцяв не приймати ніяких іноземних протекцій. Окрім того, він зобов'язувався не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків в Україні та не вводити своїх військ до тих місць, де не було козацького устрою. Своєю чергою польська сторона дозволяла українським представникам прибути на черговий сейм для оголошення своїх вимог й обіцяла не вводити коронні підрозділи на територію Українського гетьманства. Після підписання угоди обома сторонами була укладена взаємна присяга. В устах козаків вона звучала так: «Як і пращури наші довершену міць і зверхність від багатовладних мали королів найясніших польських і Речі Посполитої як панів своїх дідичних, так і ми в тім же вірнім підданстві ЙКМ і Речі Посполитій... всілякої посторонньої протекції з посторонніми без відомості ЙКМ всілякої кореспонденції не будемо ані посольства...»⁴².

Досягнувши у 1667 р. визнання свого окремого статусу від Польсько-Литовської держави, Дорошенко вирішив закріпити успіх відповідним договором – так оцінював діяльність українського уряду у той час російський історик Г.Санін⁴³. Однак фактично положення Підгаєцького перемир'я не виконувалися жодною зі сторін. Як зазначав польський дослідник М.Яворський, гетьман П.Дорошенко, незважаючи на підгаєцькі домовленості, спрямовано намагався об'єднати Україну під своєю булавою, «усвідомлюючи, що це може наступити лише у разі незалежнення як від Польщі, так і від Росії»⁴⁴.

Зовнішньополітичні заходи Дорошенка – посольства про допомогу до Криму і Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України і укладення пе-

ремир'я з Польщею – не привели до бажаних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я було ратифіковано царем Олексієм Михайловичем у Москві. Окрім того, переговорний процес між польським королем і російським царем продовжувався у напрямку остаточного оформлення попередніх домовленостей у вигляді «вічного миру».

Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою лише *de jure* розмежувало козацьку Україну на сфери впливу польського короля (Правобережжя) та російського царя (Лівобережжя). З іншого боку, його положення *de facto* тривалий час залишалися невиконаними включно до 1676 р. з огляду на їхнє несприйняття більшістю представників українських державно-політичних структур. Саме намагання Польщі і Росії підписати мир за рахунок поділу України спонукало її тогочасних зверхників шукати підтримки в інших протекторів, які б реально змогли забезпечити цілісність козацької держави.

Реакція П.Дорошенка та його оточення на дії християнських монархів у 1667 р. була вкрай негативною і навіть близькою до панічної. Як свідчив один із посланників тогочасного московського резидента в Україні В.Тяпкіна Тютєрев, український гетьман, довідавшись про ратифікацію андрусівських домовленостей у Москві, був дуже засмучений разом з усією старшиною і пролежав «тяжко хворий» протягом двох днів⁴⁵. Після цього, описував далі своє перебування у Чигирині Тютєрев, Дорошенко запросив його на службу Божу до церкви, де правили київський митрополит Й.Тукальський та архімандрит Гедеон (Ю.Хмельницький). Під час церковної служби поминалися польський король і московський цар як захисники християнської віри. Очевидно, такі дії гетьмана мали засвідчити перед посланцем Москви те, що він хоч і шукає захисту у турецького султана, однак не «побусурманився» і сподівається на інше вирішення російсько-польського протистояння за Україну.

У зв'язку з тим, що українці продовжували відстоювати незалежність своєї вітчизни, більшість зі статей Андрусівського перемир'я практично не виконувалися, а тому протягом жовтня – грудня 1667 р. польсько-російські переговори продовжилися у Москві. Поряд із твердою позицією П.Дорошенка іншою причиною продовження переговорного процесу між королем і царем стала небезпека безпосереднього втручання в їхню боротьбу за Україну третьої досить потужної сили – Османської імперії, яка вирішила зміцнити свої позиції у східноєвропейському регіоні. Московський трактат, який був укладений між Росією і Польщею у грудні 1667 р., мав чітку антитурецьку спрямованість. Однак, разом із тим, згідно з дослідженнями російських науковців, він став «не стільки союзом проти агресії Туреччини, стільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу»⁴⁶. Але звернемося до тексту цього, на жаль, мало відомого в історіографії договору, який доповнював Андрусівське перемир'я.

Уже у першому реченні першої статті Московського договору декларувалася його основна мета – «проти Бусурманського (турецького султана і кримського хана – Т.Ч.) наступу на Україну, яка під владою Його Королівської Милості і Речі Посполитої перебуває, так і в утриманні Його Царської Величності у результаті цьогочасних Пактів (Андрусівського перемир'я – Т.Ч.) залишається»⁴⁷. Польський король на прохання Московського царя пробачав усілякі провини (тобто відхід від його протекції) «усім козакам по обидві сторони Дніпра». Далі йшлося, як, на нашу думку, про головне – «щоб Козаки Українці (правобережні – Т.Ч.), які противляться, за об'явою обох Великих Государів, чи кого-небудь із них, ту ласку і добродійство вдячно прийнявши, від Бусурман відлучилися, і більше з ними не мали жодного порозуміння, але краще до Й.К.М. послали свої на Сейм із послушенством прислали. А якщо при Бусурманах, знехтувавши цьогочасним милосердям і жалуванням обох Великих Государів наших, залишилися, і до по-

слушенства Й.К.М. і Речі Посполитої повернутися не захотіли: тоді обидва Великі наші Государі примусити їх до того послушенства і відлучення від Бусурман мають⁴⁸. Як бачимо, у даному разі монархи погоджувалися на подвійне підпорядкування України перед турецькою загрозою протегування над нею.

Згідно з договором, цар обіцяв вислати на Правобережну Україну для допомоги полякам у боротьбі проти турків та українців «кінноти п'ять тисяч, а піхоти двадцять тисяч». Це робилося для «уняття свавільних людей там, в Україні перебуваючих (очевидно, що це був Дорошенко – Т.Ч.) у спільному утриманні обом Великим Государям в послушенстві і до покори привести бунтівливих козаків»⁴⁹. Щодо факту існування між урядом П.Дорошенка і Польщею перемир'я, то воно не мало бути перешкодою для спільних дій обох держав проти турків, зазначалося у тексті грудневого договору 1667 р. між Московією та Варшавою.

Зрозуміло, чому гетьман Дорошенко та його оточення так різко зреагували на польсько-російські угоди, одночасно звинувачуючи як польську, так і російську сторони в нехтуванні інтересами українців. Спочатку дісталася польським послам в Україні. Наприкінці 1667 р., під час перебування у козацькій столиці Чигирині, вони вислухали від П.Дорошенка та Ю.Хмельницького «багато грубих слів... і ніякої їм учтивості у Чигирині не було»⁵⁰. Український уряд відмовився виконувати московсько-польські постанови та посилати своїх послів на вальний сейм до Варшави. Не обійшов своєю увагою Дорошенко і росіян, виклавши у своєму листі від 1 січня 1668 р. до стольника В.Тяпкіна всі свої думки про участь Московської держави у поділі Війська Запорозького. З огляду на важливість цього непересічного документа як типового джерела тогочасної політичної думки й розуміння української позиції, вважаємо за необхідне процитувати його з мінімальними скороченнями. «...А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу, – писав Дорошенко, – розірвали надвоє, і обидва монархи умовилися між собою, що будуть нас викорінити! Богу дякувати, війна припинилася; але яка з того користь для православної Церкви? От у Вітебську (!) не вільно православним мати ані одного храму; в Полоцьку (!) була одна церква, і ту спалили, а нової будувати не дають! Те саме і по інших містах. Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю. Знає король, що предки наші, які рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло зліпилися з поляками під одним господарем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма (московського – Т.Ч.) нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли...»⁵¹ – такою, м'яко кажучи, недипломатичною була відповідь українського гетьмана на укладення Московського договору.

На пропозиції П.Дорошенку російської сторони присягнути цареві на вірність його брат Григорій відповідав: «Ясновельможний пан Гетьман Війська Й.В.В. Запорозького Петро Дорошенко і без підданства Його Царській Величності є бажаний...»⁵². Сам гетьман у листі до кримського хана Аділ-Гірея від 28 січня 1668 р. писав про те, що він зараз мусить добре думати над тим, щоб поляки і московити «якихось злих задумів над нами і цілою Україною виконати не хотіли»⁵³. Щоб цього не сталося, гетьман запропонував ханові здійснити спільний похід на Лівобережну Україну з метою її звільнення від московської присутності та об'єднання під єдиною гетьманською владою.

Ознайомлення козацької старшини Правобережної України з текстом Московського договору змусило їх звинуватити польського і російського монархів

у порушенні домовленостей із Військом Запорозьким. «... А зараз, як між Великими Государями мир затвердився, і про Малоросійську землю обопільних Задніпровських народах постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам веліли бути, і відомість їм про ту постанову не вчинили, **і тим де Великі Государі договорство** (з Україною – Т.Ч.) **порушили**»⁵⁴, – відповідали у 1668 р. військовий писар Л.Буслевич та полковник Г.Дорошенко на пропозицію В.Тяпкіна перейти у підданство московського царя. Разом із тим члени уряду Дорошенка висловлювали надію на те, що укладені польсько-російські договори не будуть довговічними – як зазначалося в одному з документів, що «...звичайно, ті договори постійні не будуть»⁵⁵.

У жовтні 1667 р., як уже зазначалося, Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнає зверхність польсько-литовського короля та складає йому присягу під Підгайцями. У результаті протистояння польських військ, з одного боку, і татарських та українських – з іншого, між королем і правобережним гетьманом 19 жовтня 1667 р. коло Підгайців було укладено тимчасове перемир'я, яке нарешті узаконило тогочасні відносини між протектором і його підданим. Ця угода мала назву «Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої з боку козаків»⁵⁶. З обох сторін також була принесена присяга⁵⁷. Присягу протектора-сюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: «Ми, комісари від Ясновельможного Й.М. (його милості – Т.Ч.) Пана Маршалка Великого Гетьмана Польського Коронного, до трактування з Військами Й.К.Мсі (його королівської милості – Т.Ч.) Запорозькими виправлені, присягаємо... іменем Короля Й.Мці і Речі Посполитої, і Військ Коронних... Тоді того усього дотримаємо...»⁵⁸.

У грудні того ж року гетьман погоджується прийняти від верховної коронної влади «правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові»⁵⁹. Одночасно Дорошенко запропонував Я.Собеському узгодити засади майбутніх відносин між Українським гетьманством та Короною Польською. Очевидно, таким чином Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королеві та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків із султаном Османської імперії.

До Підгаєцького перемир'я з Короною Польською й присяги королеві 19 жовтня 1667 р., що, на нашу думку, стало відносною поразкою політичних планів Дорошенка щодо здобуття удільності, гетьмана підштовхнула позиція Кримського ханства, яке перед тим, 16 жовтня, уклало союзницьку угоду з Польщею і таким чином примусило українського правителя підписати з нею перемир'я. Та які причини спонукали П.Дорошенка заявити про вірність султанові вже через три місяця після того як він присягнув королеві? По-перше, принципове рішення щодо орієнтації на султанську зверхність було ухвалене гетьманом ще у 1666 р. По-друге, Дорошенко зрозумів, що Андрусівське перемир'я між королем і царем є справою більш довготривалою, ніж очікувалося. По-третє, польська сторона не дотримувалася взятих на себе зобов'язань у Підгайцях, а також постійно порушувала положення Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод.

Протягом першої половини 1668 р. П.Дорошенку ціною великих зусиль все ж таки вдалося оволодіти більшою частиною Лівобережжя й скликати там загальноукраїнську раду для вибору гетьмана «обох сторін» Дніпра. Вона відбулася 8 червня 1668 р., а її хід та результати (які детально описані істориками)⁶⁰ переконливо свідчили про бажання правобережних і лівобережних козаків жити в єдиній Українській державі. І.Брюховецького було скинуто з лівобережного регіментарства, а П.Дорошенка обрано гетьманом «всього Війська Запорозького». За результатами ради в листі до великого коронного гетьмана Я.Собеського Дорошенко писав: «...Усе Військо вкупі, і Задніпровські обидві сторони під

єдиним регіментом у послушенстві мені належати стали»⁶¹. Отже, мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам – Ю.Хмельницькому й П.Тетері, а саме – об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну.

«За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, а й таку впливову верству, як духівництво»⁶², – зробили з цього приводу висновок учені. В усіх українських церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»⁶³. Адаже у той час він видав низку універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів і підтвердив право на їхні маєтності. Посилення влади Дорошенка дуже налякало верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман із регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах. Так, наприклад, львівський єпископ Й.Шумлянський, який за дорученням короля у березні 1671 р. проводив переговори з П.Дорошенком, звітував до Варшави: «...Ці люди (українці – Т.Ч.) не хлопи, але народ самостійний»⁶⁴. Очевидно, саме тому польські хоругви ще перед походом П.Дорошенка на Лівобережжя підступно напали на Паволоцький і Кальницький полки, тим самим порушивши умови Підгаєцького перемир'я 1667 р.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинило до відтягнення основних сил Дорошенка з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині. «Поляки, забувши боязнь Бога й відклавши на бік пакти (Підгаєцькі – Т.Ч.), починають наступати з військовою потугою на Україну»⁶⁵, – описував складне міжнародне становище своєї держави сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (хоча й таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П.Дорошенко і надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького». Як повідомляв у жовтні 1668 р. С.Яблоновський Собеському, «Військо Запорозьке і поспільство все мило згадують В.М. Пана, називаючи тільки Отцем і Добродієм»⁶⁶. Існували й інші свідчення серед польських урядовців: «...Козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не вислав коронного війська, а він, Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався»⁶⁷. Виправдовуючись перед Варшавою за те, що він прийняв турецькі санджаки, Дорошенко свідчив – він це зробив лише заради того, щоб зберегти Україну «в цілості» та захистити її від наїздів татар, «які то з Польщею, то з Москвою всіх дурять»⁶⁸.

Політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Підтвердженням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П.Дорошенка на гетьманській посаді в березні 1668 р. Хоча універсал польського монарха і був вручений гетьману лише через рік (імовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику ще 3 березня 1668 р.,⁶⁹ переконливо промовляв про вірно обрану Дорошенком традиційну козацьку тактику – «лякати короля султаном, а султана королем».

Залишаючи Задніпров'я, П.Дорошенко призначив там наказним гетьманом миргородського полковника Д.Ігнатовича-Многогрішного. Призначений Дорошенком гетьманом над «сіверськими» полками (це відбулося 8 червня 1668 р.), Ігнатович уже наступного року під тиском російських військ скликав на Лівобережжі Генеральну раду, де і був обраний гетьманом лівобережної частини Українського гетьманства та склав присягу московському цареві⁷⁰. Не виключено, що досвідчений Дорошенко залишив Ігнатовича на Лівобережжі з далекосяжним

планом. Розуміючи, що російські війська не залишать у спокої Лівобережжя, а «сіверському» гетьманові все одно доведеться визнати московську протекцію, з огляду не лише на військову силу росіян, а й статті Андрусівського перемир'я, Дорошенко дозволив своєму ставленику стати підданим царя. Д.Ігнатовича і П.Дорошенка підозрювали у змові, про що повідомляв до Варшави гетьман «його королівської милості» М.Ханенко 18 жовтня 1670 р.: «...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були»⁷¹. Протягом наступного року лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П.Дорошенкові у відбитті наступу польської армії⁷². У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Ігнатовичем збунтувалося проти царської протекції й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди...»⁷³. Далі польський урядовець зазначав, що «з тієї-то причини Многогрішний до столиці (російської – Т.Ч.) взятий, що заодно з ним (Дорошенком – Т.Ч.) розуміти хотів»⁷⁴.

У січні 1668 р. на старшинській раді у Чигирині було ухвалено рішення: «З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити б осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само, як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського царя – Т.Ч.) і Королівської Величності з цього часу не бувати»⁷⁵. Щодо міжнародних проблем гетьманства, то султан мав забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союзу дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»⁷⁶. Крім того, українська сторона висувала низку умов свого підданства османському володарю, які перед султаном оголосило чергове козацьке посольство у квітні того ж року⁷⁷. Якби Мегмед IV не прийняв цих пропозицій, то, як зазначалося в документі під назвою «Статті, на яких П.Дорошенко піддався турецькому султану, привезені з Царгорода», гетьман з усім «Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом»⁷⁸. Тобто, гетьманський уряд «лякав» султана тим, що у разі неприйняття запропонованих умов, козацька Україна буде шукати собі іншого протектора.

У червні – липні 1668 р. на старшинській раді Війська Запорозького урочиство приймали турецького чауша Юсуп-пашу, якому українські урядовці повторили рішення січневої ради старшин про бажання бути в підданстві султану, а у вересні того ж року. до Чигирини прибув Гачабаш-паша, який запевнив П.Дорошенка про прийняття України під турецький протекторат. 11 (21) березня 1669 р. на Генеральній раді Війська Запорозького поблизу Корсуня офіційно проголосили про «підданство салтану» на зразок залежності від Порти Волоського й Молдавського князівств⁷⁹. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П.Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну – як Правобережну, так і Лівобережну⁸⁰. Наприкінці літа гетьман Дорошенко на козацькій раді поблизу Умані прийняв від нового протектора Мегмеда IV за посередництвом турецького посла булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень⁸¹.

Отже, у руках Дорошенка одночасно опинилися клейноди-інсигнії від польського короля й турецького султана. Цей факт промовисто свідчив про намагання гетьмана паралельно заручитися протекціями обох монархів. Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, а також позбавить її від нападів із боку Кримського ханства. Саме підписання Річчю Посполитою і Московською державою перемир'я за рахунок поділу Українського гетьманства спонукало її тогочасних зверхників шукати під-

тримки в Османській імперії, яка, на їхню думку, змогла б забезпечити цілісність козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах тогочасної Європи.

«Лякання» польського короля і московського царя турецькою протекцією, а також критика українською стороною андрусівських і московських домовленостей та оволодіння П.Дорошенком у 1668 р. Лівобережною Україною, а отже, і значне посилення його влади змусило Москву та Варшаву піти на деякі поступки українцям. При підготовці т.зв. Других Андрусівських переговорів Польщі і Росії останніми в особі московського дипломата О.Ордина-Нащокіна у серпні 1669 р. було запропоновано Україні взяти участь у цьому процесі. При чому запрошувалися представники не тільки від П.Дорошенка, а й від Д.Многогрішного. Останній спочатку був наказним гетьманом Лівобережжя від імені П.Дорошенка, а потім підписав із московським царем Глухівські статті про осібне гетьманування вже від імені царя. «... Щоб від крові і від полону люди в трьох державах (Росії, Польщі та Україні. – Т.Ч.) заспокоєні були, і тоді послі і виборні люди з України при створенні Вічного миру і підписання... мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння...»⁸², – зазначалося в одному з листів О.Ордин-Нащокіна. Під час зустрічі поляків і росіян в Андрусові 13 жовтня 1669 р. було вирішено послати спільне послання до П.Дорошенка із запрошенням взяти участь у спільній комісії. Але у листі-відповіді від 23 грудня український гетьман відмовився прислати своїх представників, аргументувавши це тим, що буде окремо домовлятися спочатку з Москвою, а потім із Польщею. Окрім того, Дорошенко запропонував андрусівським комісарам перенести свої засідання до Києва, де б вони вирішили всі спірні питання⁸³.

Ще на початку 1669 р. Дорошенко надсилав листа польському королеві, в якому запевняє його, що не піддавався султанові. Михайло Корибут відповідав йому, що не вірив і не вірить ніяким вимислам про гетьмана⁸⁴. Іншим доказом проведення гетьманським урядом Дорошенка політики полівасалітетності стало висилання «пунктів» від «усього» Війська Запорізького на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня–липня 1669 р. (і це після березневої заяви про підданство султанові!). У них знову, в основному, повторювалися вимоги, які були направлені ще на сейм 1666 р.⁸⁵ «Пункти» про потреби Війська та «руського» народу зачитані вже на коронаційному сеймі в жовтні 1669 р., коли на королівському троні Речі Посполитої був затверджений Михайло Корибут⁸⁶. Цікаво, що новообраний король прийняв козацьких послів, незважаючи на оголошення раніше на останньому із сеймових засідань листа від сілістрійського паші про перехід Дорошенка під султанську протекцію⁸⁷. Дорошенко відразу ж після повернення своїх послів до Чигирина знову направляє до польського короля листа, в якому запевняє, що не піддавався султанові. На нашу думку, це свідчило про бажання гетьмана не відмовлятися від королівської зверхності⁸⁸.

На початку 1670 р. П.Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до Я.Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу⁸⁹. Крім того, як свідчать записи вітебського воєводи Й.Храповицького, український гетьман 30 березня прохав короля Михайла Корибута «Україну Москві не віддавати і пакти Андрусівські відмінити»⁹⁰. У листі до білоцерківського коменданта П.Дорошенко знову ж таки вимагав у поляків відректися від андрусівських домовленостей із Московською державою і висував план відвоювання в неї «Задніпров'я»⁹¹.

7 березня того ж року польськими і російськими комісарами були підтвержені положення Андрусівського перемир'я та Московського договору 1667 р. «в усіх статтях, комах і точках». Було постановлено і надалі скликати спільні

дипломатичні комісії за дозволом короля та царя, де, зокрема б обмірковувалися заходи щодо відриву правобережного Українського гетьманства від союзу з Османською імперією і «приведення їх (українців – Т.Ч.) до належного послууху». Своєю чергою гетьман Правобережної України не збирався відмовлятися від протекції турецького султана, зазначаючи, що це є найкращим вирішенням складного міжнародного становища України, адже в іншому разі їй довелося б самотійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханства і тієї ж Османської імперії.

Треба зазначити і той факт, що цю точку зору правобережного гетьмана поділяла більшість старшини його уряду. Ще 27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я, частина козацької еліти у складі наказного гетьмана Я.Лизогуба, лубенського полковника Г.Гамалії, наказного чернігівського полковника І.Пригари, полковників кількох кінних полків М.Раєвського, І.Вербицького, І.Шульги зверталися до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликом підтримати гетьмана П.Дорошенка, який «милістю Божою і своїм щирим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорізьке до повного бажаного братерства й одності»⁹². Урядова старшина пропонувала дієвий вихід у відповідь на розподільчі договори Варшави та Москви: «Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи, будуть собі здорові. Але нам з вами для чого між собою різнитися? Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, той нам треба не різнитися, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись»⁹³.

Окрім заходів, спрямованих на опанування загальноукраїнської внутрішньополітичною ситуацією (очевидно, що листи від старшини розсилалися по Лівобережній Україні не без відома гетьмана), П.Дорошенко здійснює корекцію своїх зовнішньополітичних задумів – якщо перед тим у другій половині 1667 р. він запрошував московські війська воювати проти Польщі, то тепер звертається до Великого коронного гетьмана Речі Посполитої надати йому підрозділи для військових операцій проти росіян. 19 лютого 1670 р. у листі до Я.Собеського Дорошенко пропонував йому взяти участь у поході на Лівобережну Україну, де розміщувалися московські гарнізони⁹⁴. Сучасник тих подій поляк Й.Храповицький у своєму щоденнику згадував про те, як Дорошенко просив, «щоб Україну (Лівобережну – Т.Ч.) Москві не віддавати і пакти Андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко – Т.Ч.) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі протекції деінде шукати»⁹⁵. Цей запис був датований 30 березня 1670 р.

Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П.Дорошенка до білоцерківського коменданта, де гетьман пропонував план відвоювання у Москви лівобережної частини України, а також прохав польського урядовця звернутися до польського короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я⁹⁶. Окрім того, Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королеві. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників С.Білоцерківського і П.Смардовського⁹⁷. У травні Дорошенко делегує на комісію (місцем її проведення був визначений Острогоз) козацьких представників на чолі з М.Вуяхевичем⁹⁸.

Запропонований проект програми українсько-польського примирення переконливо свідчив про чергову спробу П.Дорошенка унезалежитися від коронної влади. Оцінюючи його з історично-правового погляду, польський історик А.Пшибось зазначав, що це були ні унійний зв'язок між Україною та Польщею, ані тим більше широка автономія першої у складі останньої⁹⁹. Він цілковито погоджувався зі своїм колегою В.Конопчинським відносно того, що острозькі пропозиції української сторони були примиренням двох самотійних потуг. Готуючись до українсько-польської мирної комісії в Острозі, Дорошенко в інструкції

козацьким комісарам від 10 травня 1669 р., окрім інших, висував і вимоги до польського уряду забезпечити право гетьмана Війська Запорозького урядувати на «обох берегах» Дніпра¹⁰⁰. Але сподіванням П.Дорошенка так і не вдалося здійснитися, зважаючи на колабораційну політику його супротивника М.Ханенка, який 2 вересня 1670 р. підписав свій «угодовський» варіант угоди з Річчю Посполитою. Острозька (Ханенка) угода повторювала положення Слободищенського трактату Ю.Хмельницького з Яном II Казимиром і набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Нездарма П.Дорошенко після прибуття його послів із вального сейму 1670 р. (там спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком, а Дорошенка визнано «зрадником» Речі Посполитої) відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й.Шумлянському, що, «коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!»¹⁰¹. Гетьман просив повідомити Михайлу Корибуту, що з 1667 р. він вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було ні чим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів.

Обурений відмовою укласти з ним Острозький договір у листі до Собеського від 7 грудня 1670 р. Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я. «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості»¹⁰², – писав Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала «одному війську одного гетьмана». У зв'язку з черговим наступом польських військ український гетьман заявляв, що йому доводиться шукати іншої протекції, яка б не дозволяла плюндрувати, палити та грабувати Україну. Того ж місяця старшинська рада остаточно ухвалює визнати протекцію Мегмеда IV. Окрім того, Дорошенко посилає до Бахчисарая брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула відправляється паволоцький полковник Ярош. Одночасно послі Дорошенка продовжують намагання щодо «переукладення» з поляками Острозької угоди.

28 березня 1671 р. гетьман направив до курфюрста Фрідріха I Вільгельма листа, в якому, зокрема, ішлося і про мотивації українського правителя, що спонукали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: «Бажаючи однак, як цеї Батьківщини сини, знову залишитися під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших укладали угоду за присягою самого Й.М. (його милості – Т.Ч.) Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити»¹⁰³.

У лютому 1671 р., після завершення Генеральної ради в Корсуні, до короля Речі Посполитої звертаються козацькі полковники: «... Адаже тоді (перед 1648 р. – Т.Ч.) не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусило з такого ярма визволитися. Вже двадцять років, як не можна згасити тої пожежі. Звольте, Ваша Королівська Милість, виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб»¹⁰⁴. Польський дослідник М.Яворський так визначив військові плани Українського гетьманства у 1671 р.: на першому етапі – опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) та убезпечити себе від наступу литовських військ із Півночі; на другому – об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розбит-

тя коронного війська та нав'язування Речі Посполитій договору, в якому б вона зреклася України на користь Османської імперії і визнала гетьмана П.Дорошенка за султанського ленника¹⁰⁵.

Разом із тим український гетьман і далі листувався з королем Михайлом Корибутом Вишневецьким та великим коронним гетьманом Я.Собеським. Наприкінці березня 1671 р. Дорошенко знову висилає до Варшави пропозиції примирення (вони повторювали Острозький проект), тим самим востаннє пропонуючи Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни¹⁰⁶. Отримавши чергову відмову, гетьман у липні, за сприяння татарсько-турецьких сил, розпочинає облогу Білої Церкви. Натомість на територію правобережної частини козацької України вступає польська армія на чолі із Собеським, яка, підсилена полками М. Ханенка та І.Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами. Незважаючи на сутички між польським і українським військом, П.Дорошенко не полишав задумів укладення «ґрунтового трактату» з Річчю Посполитою, про що свідчив його лист до короля від 24 серпня 1671 р. Разом із тим посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: «Непевність ласки Й.К.Мці (його королівської милості – Т.Ч.)... викликає у мене та у Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій, аби визволена з неволі Україна від Прадідів, Дідів, і нинішніх Батьків *posteritati* віддав»¹⁰⁷. А у листі до польського урядовця Петрановського гетьман зазначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то «Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало»¹⁰⁸.

Турецький чауш Ахмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів, заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому «понад 30 років вже не є справжнім паном України»¹⁰⁹. Разом із тим кожний народ може схоронитися «під опікою султана Османської імперії», – наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка перебувала під владою Дорошенка. Через чотири роки новий монарх Речі Посполитої через кримського хана відповідав султанові: «Якщо тоді хан буде говорити, що Україна султана, бо Дорошенко з Україною йому піддався. А як Дорошенко міг те віддати, що не є його? А хіба то Дорошенкова держава? ...Не був ніколи України Паном, а тільки Гетьманом...»¹¹⁰.

Улітку 1672 р. багатотисячна турецька армія (до неї входили підрозділи чисельних османських васалів) перейшла Дністер і оволоділа Поділлям. У серпні П.Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV, де, очевидно, той дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах, що відбувалися у західноукраїнському містечку Бучачі. Українські представники були постійно присутні під час підготовки Бучацького договору між Стамбулом і Варшавою – «перед кожною сесією бували у каймакана (на той час керівника турецьких дипломатів – Т.Ч.)»¹¹¹. Під час чергової зустрічі з турецьким султаном у жовтні 1672 р., Дорошенко висловлював прохання щодо виконання Мегмедом IV взятих перед цим зобов'язань сприяння гетьману в об'єднанні України. На що після аудієнції у падишаха великий візир відповів – невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ і ціла Лівобережна Україна»¹¹².

Розпочавши за умовами союзу з П.Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка у цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Напередодні султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан – Т.Ч.), якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам – Т.Ч.) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і

так ваше не було від незгоди і воєн уставничих із Козаками, і для чого те втрапили, чого не мали»¹¹³. Крім того, представники Мегмеда IV під час розмов із поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманства¹¹⁴.

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля. Крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава (*Panstwo*) Українська має належати козакам у старих кордонах»¹¹⁵, – зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. Згідно із Бучацькою угодою, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. За висловом відомого польського історика З.Вуйціка, починаючи з 1672 р., «ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі»¹¹⁶. У квітні наступного року польський сейм відмовився ратифікувати домовленості з Туреччиною.

У листопаді 1672 р. український гетьман отримав грамоту-«нісан» від Мегмеда IV на підтвердження його прав щодо володіння Правобережною Україною у статусі османського підданого¹¹⁷. Цією султанською грамотою закріплювалися положення Бучацького миру. Турецький султан також особисто вручив П.Дорошенку золоті булаву і кафтан. Турецький одяг вручили і тридцяти козацьким старшинам¹¹⁸.

Незважаючи на це, гетьман Дорошенко продовжує переговорний процес із представниками Речі Посполитої і вимагає від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це ішлося під час двох зустрічей із представником Речі Посполитої православним священиком Й.Шумлянським (квітень і червень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П.Дорошенка до Я.Собеського й інших польських урядовців¹¹⁹. Але навіть під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Речі Посполитої не хотіли йти на жодні поступки українському гетьману.

Натомість надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися через різні причини, серед яких були, по-перше, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразка армії Мегмеда IV у битві з польськими військами під Хотиним. Поряд з іншими чинниками, це призводить до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674–1675 рр. гетьман повідомляв до Стамбула, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана «Дороша» від турецької зверхності та визнання польської протекції. Правобережні козакі-сердюки під час перебування польського посольства в Чигирині говорили: «Дай, Боже, скоріше миру з королем, тоді всі разом із поляками й ордою підемо на Задніпров'я»¹²⁰.

На початку 1674 р. у Дорошенка виникає проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну військ лівобережного гетьмана І.Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звертається з проханням про допомогу одночасно і до султана і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо свідчило про те, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над козацькою

Україною. Черговий прихід Мегмеда IV на Правобережжя у серпні 1674 р. закінчився відступом сил Самойловича і князя Ромодановського та відновленням гетьманського управління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель. 5 вересня того ж року гетьман був на прийомі у султанському шатрі поблизу Умані. Тут Мегмед IV вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболину шапку, кілька породистих коней, а також чергову булаву. Отже, П.Дорошенко і надалі погоджувався бути володарем частини України від імені султана Османської імперії. Невдовзі турки залишили Україну, натомість на її землі черговий наступ здійснило коронне військо на чолі зі щойно проголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я.Собеським. Воно відвоювало у Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України.

У листі від 12 грудня 1674 р. український гетьман прохав у нового польського короля «аби її (Україну – Т.Ч.) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... народу руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім уконтентуванням»¹²¹. Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка і вислав до Чигирин своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Одночасно, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими висилає до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди¹²².

Отримавши наприкінці 1674 р. звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання трьохсторонньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Українське гетьманство мало виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами¹²³. Турецька протекція (до речі, як і будь-яка інша) була необхідна Дорошкові лише для того, щоб «мати для себе удільне князівство»¹²⁴, – свідчили відомості зі Львова за липень 1675 р. У королівській канцелярії у той час, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше, як «напівкнязем»¹²⁵. Власне, цей жартівливий титул якнайкраще підходив П.Дорошкові з огляду на те, що він був фактично «удільним» господарем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Проте проект трансформації гетьманату в Українське полівасалітетне князівство Дорошкові не вдалося втілити в життя, а тому він знову повертається до апробованих, хоча (як свідчила багаторічна практика) безперспективних договірних стосунків із Польською короною. У лютому 1675 р. він вислав до Варшави разом із польським посольством Й.Шумлянського т.зв. Чигиринські пункти, які, в основному, опиралися на положення Гадяцької угоди. Згідно з ними, український гетьман мав перебувати на таких самих правах, як і Великий литовський князь у межах польсько-литовсько-української федерації. У проекті Чигиринських пунктів 1675 р. між Українським гетьманством і Річчю Посполитою зазначалося, що «Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського...»¹²⁶. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «обсаджений ко-

зацькою залогою» Київ. Звичайно, що у цьому разі Польща, зважаючи на Андрусівське перемир'я (ці території підлягали під сферу впливу московського царя), не погоджувалася на такі пропозиції П.Дорошенка. Новообраний король Речі Посполитої Я.Собеський взагалі відкинув можливість співпраці зі своїм довголітнім «приятелем»-суперником і планував здійснити черговий військовий похід із метою захоплення Чигирин. Саме тому гетьман послав до султана Мегмеда IV посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г.Гамалією. Ті мали просити у султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень Дорошенка¹²⁷.

15 березня 1675 р. Ян III Собеський писав до Дорошенка: «...Тоді собі протекцію особливу нашу можеш мати...». 24 березня гетьман відповідав: «...Голову мою під маєстат покірно складаю». А вже 28 березня османський монарх видав спеціальний універсал («*ferman*») до «володаря-обранця Християнської нації і трьох частин козацтва», в якому наголошувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан «приймає це звернення за умови, що Він (Дорошенко – Т.Ч.) справедливо служитиме згідно з наказом, виданим мною. Чесно дотримуватиме своїх слів протягом того часу, який він вирішив перебувати під нашим протекторатом»¹²⁸. Улітку завершилися відносини Чигирини зі Стамбулом, що було спричинене взаємною недовірою обох сторін.

Таким чином, і турецький султан, і польський король, самі того не бажаючи, штовхали гетьмана Дорошенка до підданства його довголітньому противнику – московському царю. Але можливе визнання російського сюзеренітету також не змінило б твердих намірів українського гетьмана мати владу над обома частинами України. Про це ще наприкінці 1673 р. він заявляв московському дипломату С.Полховцеву, який прибув до Чигирини вмовляти гетьмана перейти «під високу руку» царя¹²⁹. Власне, в результаті довготривалої боротьби за Лівобережжя П.Дорошенко й схилився до останнього варіанту, а саме – забезпечити єдність України під протекторатом московського монарха. Чи не це й було найголовнішим мотивом здачі П.Дорошенком гетьманської булави на користь царського регіментаря та лівобережного гетьмана І.Самойловича у 1676 р.? Тим самим, на думку Дорошенка, мало забезпечуватися з'єднання двох частин України. Ще 10 жовтня 1675 р. гетьман Дорошенко склав присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просить Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. Та невдовзі, протягом першої половини 1676 р. правобережний володар надсилає листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі. Разом із тим продовжуються запевнення у вірності польському королеві.

Таким чином, політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо паралельної підлеглості України двом (з 1668 р.), а потім – і трьом (з 1675 р.) монархам, зазнала остаточного краху. Причиною цьому були не лише намагання «високих» сторін – короля, султана і царя – інкорпорувати Українське гетьманство на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який, попри великі зусилля, так і не зміг сконсолідувати тогочасний український соціум – козацьку старшину, «чернь» та «поспільство» – навколо ідеї удільності козацької України. Ще напередодні сейму 1672 р., довідавшись про активізацію переговорів Дорошенка з Москвою, великий коронний гетьман Я.Собеський зазначав, що «...Дорошенка не тільки цезар турецький взяв під свою протекцію, але і цар московський при ньому ставати задумав... Які два монархи всупереч нам Дорошенка утримають, якщо його щиро підіймуть». «Обидві протекції (короля і султана – Т.Ч.) нічого іншого мали принести тільки те, що зараз маємо... Мусили і тих чужих, ніби за бритву, протекцій ухопитися»¹³⁰, – підсумовуючи свою діяльність у сфері зовнішньої політики, зазначав наприкінці свого гетьманування сам Дорошенко.

Оцінюючи діяльність свого зверхника, представники його уряду говорили: «Маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена, мислить»¹³¹. Прагнення П.Дорошенка, як і його попередників до об'єднання розділеного на дві частини Українського гетьманства, так і не були втілені в життя. Це було спричинено не лише внутрішньополітичною ситуацією в Україні, але й позицією монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже протекція над єдиною козацькою державою того чи іншого династичного володаря (а гетьмани, як бачимо, використовували різні варіанти підлеглості) відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла б із часом відмовитися від васальнозалежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління.

Разом із тим перехід одного з найбільш вірних послідовників зовнішньої політики Б.Хмельницького на бік московського царя протягом жовтня 1675 – вересня 1676 рр. означав «зраду» попереднім протекторам – польському королю й турецькому султану, які не хотіли йти на уступки П.Дорошенку щодо надання йому більших «прав і вольностей». Здача ним повноважень на користь лівобережного гетьмана І.Самойловича та пересилка своїх атрибутів влади до Москви стало відповіддю на гальмування питання щодо вирішення династичними дворами Європи та Азії міжнародно-правового статусу розділеного на дві частини Українського гетьманства. Це стало також підтвердженням того, що тверезий політичний розрахунок, а, отже, і можлива та «безболісна» відмова-зрада від складеної присяги васальнозалежного правителя на користь іншого сюзерена-протектора все більше утверджувалися як у міждержавних стосунках Центрально-Східної Європи, так і в козацькій Україні.

¹ З основної літератури про діяльність цього гетьмана див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 640 с.; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. – Praha, 1933. – 120 с.; *Perdenia Jan.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Krakow, 2000. – 502 с.; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676). – К., 1999. – 352 с.; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – 288 с.; *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – 470 с.

² Докладніше про це див.: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (Видання друге, доопрацьоване). – К., 2005. – С.9–14; *Його ж.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.146–173; *Його ж.* Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманом // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. – Ч. I. – Чернівці, 2003. – С.315–318.

³ З основної новітньої літератури див.: *Блок М.* Феодальне суспільство. – К., 2002; *Ganshof F.L.* Qu'est-ce que la feodalite? – Brussels, 1957; *Brunner O.* Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Osterreichs im Mittelalter. – Darmstadt, 1973; *The Medieval Nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century* / Ed. T.Reuter. – Amsterdam, 1978; *Poly J.-P., Bournazel E.* The Feudal Transformation 900 – 1200. – New-York; London, 1991; *Hicks M.* Bastard Feudalism. – London; New-York, 1995; *Reynolds S.* Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted. – Oxford, 1996 та ін.

⁴ Див., наприклад: *Stone L.* The Crisis of the Aristocracy 1558–1642. – Oxford, 1965; *Patrons and Clients in Mediterranean Societies* / Wyd. E. Gellner, J. Waterbury. – London, 1977; *Hommage a Roland Mousnier. Clienteles et fidelites en Europe a l'epoque moderne* / Ed. Y. Durand. – Paris, 1981; *Kettering S.* Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Cen-

tury France. – New-York; Oxford, 1986; Klientelsystem in Europa der fruhen Neuzeit / Hrsg. A. Maćszak. – Munchen, 1988; *Maćszak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – Warszawa, 1994; *Kurtyka J.* Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // *Genealogia – władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej.* – Toruń, 1999. – S.47–92 та ін.

⁵ *Гофф Жак Ле.* Цивілізація середньовікового Запада. – Москва, 1992. – С.91; *Блок М.* Вказ. праця. – С.224–231.

⁶ *Блок М.* Вказ. праця. – С.224.

⁷ *Окиншевич Л.* Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987. – С.48.

⁸ *Медведев И.П.* Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.). – Ленинград, 1990. – С.9.

⁹ *Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки / Пер. з англ. – К., 1997. – С.215.

¹⁰ У цьому контексті див. праці О.Субтельного: *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism. 1500–1715. – Quebec, 1986; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.

¹¹ *Боден Ж.* Метод легкого познання історії. – Москва, 2000. – С.146.

¹² Там же.

¹³ *Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки. – С.365–366.

¹⁴ Там само. – С.370.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.50–51.

¹⁶ Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Теки Нарушевича. – Од.зб.160. – №291. – Арк.1278.

¹⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.93.

¹⁸ Там само. – С.90.

¹⁹ *Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr.Kluczyski.* – Vol.2. – Pars.1. – Kraków, 1880. – S.253–254.

²⁰ Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.402. – №47. – Арк.615.

²¹ Там само. – Арк.615–633; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.71–75; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна модерна. – №2–3. – Л., 1999. – С.311–349.

²² *Смолій В., Степанков В.* Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. – Т.1. – К., 2006. – С.381.

²³ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С.177.

²⁴ Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Теки Нарушевича. – Од.зб. 161. – Арк.5.

²⁵ *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol.2. – Pars.1. – Kraków, 1880. – S.365; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. – S.13.

²⁶ *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // *Його ж.* Між війною та радою. – С.251.

²⁷ *Галактионов И.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960. – С.5–8.

²⁸ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol..2. – Pars.2. – Kraków, 1883. – S.567.

²⁹ *Ibid.* – S.568.

³⁰ *Смолій В.* Петро Дорошенко // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С.122.

³¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.112.

³² *Чухліб Т.* Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центральній-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – Вип.3. – К., 2003. – С.196.

³³ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.1. – Pars.1 – S.126.

³⁴ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. – S.13; *Silindar Findiklin Mehmed Aga.* Silindar Tarihi. – Istanbul, 1928. – С.472.

³⁵ Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.115.

- ³⁶ Pamiętnik dziejów polskich / Zabr. S.Barącz – Lwów,1855. – S.80.
- ³⁷ Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszle. – Т.1. – Warszawa, 1773. – S.225–266; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century). – Leiden; Boston; Köln, 2000. – S.476–489.
- ³⁸ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century). – P.146.
- ³⁹ Акты ЮЗР. – Т.VI. – С.237–238.
- ⁴⁰ *Majewski W.* Podhajce, letnia i jesienna kampania 1667 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości* (далі – SMHW). – Warszawa,1960. – Т.VI. – Cz.I. – S.47–93.
- ⁴¹ Цит. за: *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko. – S.128.
- ⁴² Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.402. – Арк.665–667.
- ⁴³ *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // *История СССР.* – 1970. – № 1. – С.128.
- ⁴⁴ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // SMHW. – Т.XI. – Cz.I. – Warszawa, 1965. – S.69.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. – Т.VI. – С.243; *Дорошенко Д.* Гетьман П.Дорошенко. – С.256.
- ⁴⁶ *Санин Г.А.* Указ. соч. – С.132 .
- ⁴⁷ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.2. – Pars.2. – S.585.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Ibid. – S.586.
- ⁵⁰ Акты ЮЗР. – Т.VI. – С.245.
- ⁵¹ Там же. – С.247–248.
- ⁵² Там же. – С.240.
- ⁵³ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.1. – Pars 1. – S.333–334; *Wójcik Z.* Między traktatem Andrusowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968. – S.124.
- ⁵⁴ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.192.
- ⁵⁵ Там же. – С.191.
- ⁵⁶ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.2. – Pars.2. – S.290–292.
- ⁵⁷ Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.402. – Арк.671.
- ⁵⁸ Там само. – Арк.672.
- ⁵⁹ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.2. – Pars.I. – S.301–302.
- ⁶⁰ *Степанков В.С.* Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С.303–304.
- ⁶¹ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.2. – Pars.1. – S.382–383.
- ⁶² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.200.
- ⁶³ Акты ЮЗР. – Т.VIII. – С.66.
- ⁶⁴ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.I. – Pars.II. – S.631.
- ⁶⁵ Ibid.
- ⁶⁶ Ibid. – S.417–418.
- ⁶⁷ Цит. за: *Соловьёв С.М.* История России. – Кн.3. – Т.XII. – Санкт-Петербург, 1896. – Стб.365; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.181.
- ⁶⁸ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С.272.
- ⁶⁹ Там само. – С.184–185.
- ⁷⁰ *Борисенко В.* Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. – С.337.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1877. – С.314.
- ⁷² Там же. – С.457–458.
- ⁷³ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.1. – Pars.2. – S.1027.
- ⁷⁴ Ibid.
- ⁷⁵ Акты ЮЗР. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С.30–31.
- ⁷⁶ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.211.
- ⁷⁷ *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // *Його ж.* Між війною та радою. – С.253.
- ⁷⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.379–383.
- ⁷⁹ Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.844. – Арк.83.

- ⁸⁰ *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S.51.
- ⁸¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.259.
- ⁸² Российский государственный архив древних актов. – Ф.79. – Оп.1. – Кн.128. – Л.319 об.; *Санин Г.А.* Указ. соч. – С.296.
- ⁸³ Акты ЮЗР. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1878. – С.98–100.
- ⁸⁴ *Chrapowicki J.A.* Diariusz wojewody Witepskiego / Wyd. J.Rusiecki. – Warszawa, 1845. – S.185–186.
- ⁸⁵ Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.96, 99.
- ⁸⁶ Библиотека Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. – Од.зб.602. – Арк.677–684.
- ⁸⁷ *Chrapowicki J.A.* Diariusz... – S.176–177.
- ⁸⁸ Ibid. – S.185–186; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.273.
- ⁸⁹ *Grabowski A.* Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiątki do dziejów polskich. – Т.2. – Kraków, 1840. – S.300.
- ⁹⁰ *Chrapowicki J.A.* Diariusz. – S.197.
- ⁹¹ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... – S.71.
- ⁹² Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.181–185.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – Т.II. – S.307.
- ⁹⁵ *Chrapowicki J.A.* Diariusz. – S.197.
- ⁹⁶ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... – S.71.
- ⁹⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 288.
- ⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.196.
- ⁹⁹ *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – S.155.
- ¹⁰⁰ Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.196–206.
- ¹⁰¹ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.II. – Pars.1. – S.630.
- ¹⁰² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. – Т.VII. – Вильно, 1879. – С.149–150.
- ¹⁰³ Цит. за: *Крип'якевич І.* Під протекцією курфюрста. До історії політики П.Дорошенка // ЗНТШ. – Т.117. – Л., 1914. – С.127–129.
- ¹⁰⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.II. – Pars.I. – S.623–624.
- ¹⁰⁵ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego ... – S.81.
- ¹⁰⁶ *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.II. – S.308–309; *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki. – S.159.
- ¹⁰⁷ *Крип'якевич І.* Під протекцією курфюрста. До історії політики П.Дорошенка // ЗНТШ. – Т.117. – Л., 1914. – С.127–129.
- ¹⁰⁸ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. II. – Pars.I. – S.674.
- ¹⁰⁹ Ibid. – S.614.
- ¹¹⁰ Цит. за: *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. – S.52.
- ¹¹¹ Архів головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД). – Ф.«Архів Замойських». – №3036. – Арк.451–452.
- ¹¹² Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.II. – Pars.II. – S.1112.
- ¹¹³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 168; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a je-go tureckj politika. – S.39.
- ¹¹⁴ Ibid. – S.1109.
- ¹¹⁵ *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.2. – Москва, 2001. – С.110.
- ¹¹⁶ Библиотека Национальна у Варшаві. Відділ мікрофільмів. – Ф.6639 (м-ф 32423). – №615; АГАД. – Ф.«Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». – №77/467; Там само. – Ф.«Архів Замойських». – №3037. – Арк.222.
- ¹¹⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.116.

¹¹⁸ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko. – S.39–40; *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы... – С.110.

¹¹⁹ *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW. – Т. VII. – Cz. 2. – Warszawa, 1961. – S.326.

¹²⁰ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 286; *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol. II. – Pars. I. – S. 854–858.

¹²¹ *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko. – S. 421.

¹²² Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.423. – Арк.113; *Materialy do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676)* // SMHW. – Т. X. – Cz. 1. – Warszawa, 1964. – S. 245.

¹²³ Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.423. – Арк.111–112; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S. 14–15.

¹²⁴ Библиотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів. – №355. – Арк.19–20; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S. 17; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 533–534.

¹²⁵ *Materialy do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676)* // SMHW. – Т. X. – Cz. 1. – S. 280.

¹²⁶ Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.423. – Арк.241; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S. 20.

¹²⁷ АГАД. – Ф. «Архів Замоїських». – №3036. – Арк.235–242.

¹²⁸ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 136.

¹²⁹ *Туранли Ф.Г.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 5/6. – К., 2001. – С. 334–340.

¹³⁰ *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Историческая монографии и исследования. – Кн. 6. – Т. XV: Руина. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 240.

¹³¹ Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.423. – С. 111–112; *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999. – С. 86.

The article reveals foreign policy of Ukrainian Hetmanat during the 1665–1676. Through the prism of hetman Petro Doroshenko's activity the complicated relations between Cossack Ukraine and Rich Pospolyta, Osman Empire and Muscovy are examined. The author insists that P. Doroshenko tried to establish the government of appanage principalities by means of manoeuvring policy (polyvassalage) between king, tsar and sultan.